

MUHAMMAD RAHIMXON I (1806-1825) HUKMRONLIGI DAVRIDA XIVA XONLIGINING MUSTAHKAMLANISHI, IJTIMOIIY-SIYOSIIY, IQTISODIIY VA MADANIY JIHATDAN YUKSALISHI

Saparbayev Bunyod Xurrambek o'g'li,
Urganch Davlat Universiteti Tarix kafedrasi katta o'qituvchisi, Ph.D.
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.01.1.006>

Annotatsiya.: Maqolada Xiva xoni Muhammad Rahimxon I (1806-1825) davrida Xiva xonligining ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy jihatdan taraqqiy qilishi haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: Muhammad Rahimxon I, Muhammad Yusuf mehtar, mullo Odina, Gandumkon qishlog'i, Pahlavon Mahmud maqbarasi, Qutlimurod inoq madrasasi, xon taxti, Munis, Ogahiy, Roqim, Mirzo Masihiy, Ja'farxo'ja Hazoraspiy, Junaydullo Hoziq, Niyozjon xo'ja.

УКРЕПЛЕНИЕ И СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОЕ, ЭКОНОМИЧЕСКОЕ И КУЛЬТУРНОЕ ВОЗВЫШЕНИЕ ХИВИНСКОГО ХАНСТВА В ПЕРИОД ПРАВЛЕНИЯ МУХАММАД РАХИМХАНА I (1806-1825)

Сапарбаев Бунёд Хуррамбек оглы,
Старший преподаватель кафедры История Ургенчского государственного университета, Ph.D.

Аннотация: В статье говорится о социально-политическом, экономическом и культурном развитии Хивинского ханства в период правления хивинского хана Мухаммад Рахимхана I (1806-1825).

Ключевые слова: Мухаммад Рахимхан I, Мухаммад Юсуф мехтар, мулла Одина, Гандумканский кишлак, мавзолей Пахлавана Махмуда, медресе Кутлимурад инака, ханский трон, Мунис, Агахий, Рахим, Мирза Масихий, Джафарходжа Хазораспи, Джунайдулло Хазик, Ниязджан Ходжа.

STRENGTHENING AND SOCIO-POLITICAL, ECONOMIC AND CULTURAL RISE OF THE KHANATE OF KHIVA DURING THE REIGN OF MUHAMMAD RAHIMKHAN I (1806-1825)

Saparbaev Bunyod Khurrambek ogli,
Senior Lecturer, Department of History, Urgench State University, Ph.D.

Abstract: The article talks about the socio-political, economic and cultural development of the Khiva Khanate during the reign of the Khiva Khan Muhammad Rahimkhan I (1806-1825).

Key words: Muhammad Rahimkhan I, Muhammad Yusuf mehtar, Mullah Odin, Gandumkon village, mausoleum of Pakhlavan Makhmud, Kutlimurad Inak madrasah, Khan's throne, Munis, Agakhy, Rakim, Mirza Masihiy, Jafarkhodja Khazoraspi, Junaydullo Khazik, Niyazdjan Khodja.

Muhammad Rahimxon I davlat tepasiga kelgach, o'z atrofiga qobiliyatli, ishchan, ishonchli kishilarni to'pladi. Sayyid Yusufxo'ja naqib, Qora Bahodir mirob, Muhammadrizo qushbegi, Xo'jash mahram, Muhammad Yusuf mehtar kabi kishilarning har biri saltanat ayvonining rukni a'zami, davlat idorasining ichki mahrami edilar [1].

Hukmdoro'z faoliyatini boshlashdanoq, urug'chilik tamoyilidan voz kechib, mansabdorlarni qobiliyatiga qarab ishga tanladi, ilgari chetlashtirilgan sart toifasiga mansub mahalliy aholi bilan yaqinlashdi, ular orasidagi iste'dodli kishilarni mansabga tayinladi. Shulardan biri Yusuf mehtar bo'lib, u xonlikning gullab-yashnashida jonbozlik ko'rsatdi. Xon mansabdorlarga ishiga qarab moyana to'ladi. Shaharlarning obodonchiligiga e'tibor qaratdi.

Xiva shaharlari, ayniqsa xonlik poytaxti yirik diniy-ma'rifiy va madaniy markazga aylandi, uning ta'siri xonlikdan tashqari hududlarga ham o'z ta'sirini o'tkazdi.

U Toshovuz shahriga asos soldi, Yangi Urganch shahrini yirik savdo markaziga aylantirdi.

Qurilish-arxitektura sohasiga alohida e'tibor qaratdi.

Darhaqiqat, Muhammad Rahimxon I davridagi tinch va osoyishta hayot mamlakat hududida obodonchilik va qurilish ishlarining yuksalishiga jiddiy ta'sir ko'rsatdi. Buning natijasi sifatida xonlar xonadoniga mansub binolarning Ichon qal'adan Deshon qal'aga chiqa boshlash jarayonidan anglash mumkin. Xonlar orasida birinchi bo'lib Muhammad Rahimxon I bu ishga bosh-qosh bo'ldi va poytaxtni kengaytira boshladi.

XIX-asrning boshida Xiva shahrining shimoliy-g'arbiy tomonida Nurullaboy degan shaxsning katta va ko'rkam bog'i barpo qilingan edi. Bog'ning kattaligi, manzarali va mevali daraxtlari xonning nazariga tushdi, bog'ni Nurullaboydan sotib olishni maqsad qildi. Boyning Nurullaboy nomini saqlab qolish istagiga rozilik berdi va bog'ni sotib oldi [2].

Muhammad Rahimxon I bog'ni sotib olgach, uning ichida nigirik-sinchdan qilingan devorlar bilan o'rab olingan binolar qurdirdi. Bu binolarda o'g'illari Olloquli to'ra, Rahmonquli to'ra, Xudoyquli to'ra, Sayyid Mahmud to'ra, Sayyid Ahmad to'ra, Sayyid Muhammad to'ra va Tangri quli to'ralar uchun yashash joylari barpo qildirdi.

Shundan keyin asta-sekin Nurullaboy majmuasi paydo bo'la boshladi. Xiva qal'asi kengayib, yangi shaharcha qad rostlay boshladi. Natijada Deshon qal'a vujudga kelib, uni devor bilan o'rab olish Muhammad Rahimxon I ning to'ng'ich o'g'li Olloqulixon tomonidan amalga oshirildi.

Xonlikda kishining mansabiga qarab emas, balki unga qilgan ishiga qarab, xalq manfaatlariga yo'lidagi xizmatlariga qarab baho berilgan. Bu xususiyat aynan Muhammad Rahimxon I davrida yaqqol ko'zga tashlanadi. Uning davrida huquqsiz, oddiy qullikdan Bojxona boshlig'i lavozimigacha ko'tarilgan shaxslarni (Xo'jash mahram) ham ko'rish mumkin.

Muhammad Rahimxon poytaxtni go'zal shaharga aylantirish uchun katta ishlarni amalga oshira boshladi. Dastlab bu ishlarga o'z hisobidan mablag' ajratdi. 1811-yilda otasi qabri qoshida Xivadagi Pirimxo'ja Eshon madrasasining yonida bir madrasa, ziyoratgoh va bir xonaqoh qurdirdi [3]. O'sha yili u ta'mir talab ko'priklarni yangilaydi.

Sirchali arig'iga uchta tosh ko'prik qurdiradi. "Sirchali arig'ining uch guzargohida kim, biri Gandumkon arosida, yana biri Hazrati Boytemur ota alayhir rahmaning javorida (yaqinida), yana biri Bog'chada yangi darvozaning muqobilasida uch sangin ko'prikkim, Chingizxon tasallutidin toa'loi Xorazm diyorida rasm ermas erdi, imorat qildurub erdi" [4].

Bu ishlarni amalga oshirish hazorasplik mullo Odina zimmasiga yuklatilgan bo'lib, bu kishi o'sha davrlarda "Mulla uka" laqabi bilan tanilgan. Qurilish ishlariga bosh-qosh bo'lishni hukmdor Yusuf mehtarga topshirgan. Oz fursatda bu ish oxiriga etkazilgan va shahar ko'rkiga ko'rk bag'ishlagan.

1815-yilda Gandumkon qishlog'ida imorat va bog' qurdiradi. Ushbu bog' ta'rifini Eron elchisi Rizoquli Hidoyat shunday tasvirlagan ekan: "Bu bog'ning uch tomonini egallagan katta bog'ga duch kelasiz. Daraxtlar xilma-xil bo'lib, mevalar ayrim-ayrim ekilgan. Uning o'rtasida ham to'rt eshikli ulkan imoratlar bo'lib, bu taxminan 30 tanob maydonni egallagan. Bog'dagi gujumlar qatorasiga bir xil oraliqda ekilgan bo'lib, oralig'i yigirmadan to qirq zargacha (o'lchov) masofada ekilgan. Shuningdek, oq terak va tabriziy terak deb ataluvchi sanobar daraxtlari nihoyatda adl holatda osmonga bo'y cho'zib turibdi. Bog'dagi olma, anor, behi, nashvati, uzum, anjir, tut daraxtlarini ko'rib ko'zingiz quvonadi" [1]. Gandumkon bog'i keyinchalik chet ellik mehmonlar uchun mehmonxona vazifasini o'tagan.

Muhammad Rahimxon I faoliyatida Pahlavon Mahmud maqbarasining barpo qilinishi ulkan ishlardan biri sifatida baholanadi. Buyuk shoir Pahlavon Mahmud maqbarasi o'rniga dastlab Abulg'oziyxon dafn etilgan. Uning o'g'li Anusha davlat tepasiga kelgach, Pahlavon Mahmud va Abulg'oziyxon qabrlari ustiga xom g'isht va sinchdan (cho'bkari) maqbara qurdirdi. XVII-asrga kelib, Anushaxon, Xudoydodxon, Orangxon, Jo'jixon, Shohniyozxon, XVIII-asrning boshida xonlik qilgan Yodgorxon, Temurg'oziyxon va ularning yaqinlari ham shu erga dafn qilinganlar.

1811-yili Muhammad Rahimxon I o'zi va avlodlari uchun abadiyat uyi tayyorlashga farmon berdi. Muhammad Yusuf mehtar maqbaraning tarhini chizib ishboshi bo'ldi. Gumbazning balandligi 25 metr bo'lib, 5-6 chaqirimdan ko'zga tashlanadi.

Xon ushbu muqaddas dargohga eng iste'dodli, ilmi ruhoniylarni jam qildi. Qori qur'on tilovot qiladigan "...furqoni majid hofizlaridin guruhi donish"ni tashkil etdi [4]. Maqbari gumbazi ostiga Astraxandagi Xiva savdogarlari tomonidan 1817-yil olib kelingan qandil (lyustra) o'rnatiladi [5].

1825-yilda Muhammad Rahimxon I vafot etgach, Pahlavon Mahmud maqbarasining katta gumbazli xonaqohi to'rida dafn etildi. Bu davrgacha maqbara peshtoqining tepa qismigina koshin bilan bezatilib ulgurilgan edi. Muhammad Rahimxon qabri koshinlariga arab va fors tillarida yozuvlar bitilgan [2]. Bu yozuvlar nihoyatda chiroyli bo'lib, san'at darajasiga ko'tarilgan.

1809-yili Qutlimurod inoq madrasasi barpo qilingan. Qutlimurod inoq xonning akasi bo'lib, taxt yonida amirul umaro, undan keyin Qutlimurod inoq o'tirgan. U madrasasini barpo qilganda birinchi bo'lib, er ostida sardoba qurdirgan. Qal'a qamal qilingan taqdirda aholi o'sha manbadan suv bilan ta'minlangan. Qutlimurod inoq madrasa ichida o'ziga qabr ham tayyorlab, vafot etganda o'sha joyga dafn qilishni vasiyat qiladi. U 1824-yilda Marv viloyatida suv ta'minoti bo'yicha ish yuritayotganda to'satdan kasallikka chalinib, yo'lda vafot etadi. O'sha davr odatiga ko'ra qal'adan tashqarida o'lgan kishi shahar ichkarisiga kiritilib dafn etilmagan. Ammo xon ulamolar bilan kengashib ijobiy xulosaga kelishni Yusuf mehtarga topshiradi. Ulamolar uzoq kengashib oxirida qal'a devorining bir qismini yiqib, shudgor qilgandan so'ng o'sha joydan o'likni kiritish mumkin, degan to'xtamga kelishadilar va Qutlimurod inoqning jasadi shaharga kiritilib, o'zi vasiyat qilgan joyga dafn qilinadi [6].

Muhammad Rahimxon eskirgan madrasalarni ta'mirlash ishlariga ham g'amxo'rlik qilgan. 1616-yilda sinchdan qurilib xaroba ahvolga kelgan Arabxon madrasasini yiqitirib, pishiq g'ishtdan qayta qurirdi. O'sha davrda shaharda madrasalar uncha ko'p bo'lmagan. Arabxon madrasasidan tashqari Xo'jamberdibiy (1688), Sherg'ozixon (1719-1720), Muhammadamin inoq (1765), Fozilbek (1799), Eshmurodbiy (1810) madrasalari faoliyat ko'rsatgan [7].

Muhammad Rahimxon I davrida xon taxti yog'ochdan ishlanib, sirti yupqa kumush bilan qoplangan va islmiy naqshlar o'yilib, sayqal berilgan. Taxtning hamma joyi O'rta Osiyodagi gul va o'simliklarni o'zida namoyon etuvchi juda chiroyli naqshlar bilan bezatilgan. Bu taxt Xiva ustalarining mahorat cho'qqisi, ya'ni metallga gul solish san'atining betakror mahsulidir [8].

Taxtning orqa suyanchig'i tepasi madohil naqshi shaklida ishlangan bo'lib, unga arab alifbosida, nasta'liq xati yozuvda shunday so'zlar bitilgan: "Muhammad Rahim Xorazmshoh zamoni ming ikki yuz o'ttiz birda Xivaq viloyatida Yusuf Muhammad kaminaning tarh (loyiha) bitgani" [9]. Hijriy 1231 melodiy 1816 ga to'g'ri keladi. Madohil (uch barg) naqshining ramziy ma'nosi, dunyoning abadiyligi, uch bargi yaxshi fikr, yaxshi so'z, yaxshi amalni bildiradi. Jamiyatning asosi bo'lgan uch tabaqa, uch qatlamni: - olimlar, dehqonlar va navkarlar birligini anglatadi [6].

"Ichan-Qal'a" muzey qo'riqxonasi fondida 121-raqam bilan saqlanayotgan qilichni ham shu usta ishlagan. Bu qilichning tig'i va dastasiga oltindan gullar qadalgan. Dastasining yonida tig'ining har ikkala tomoniga ikki misradan bitta to'rtlik she'r oltin bilan o'yib yozilgan va chiroyli gullar bilan bezatilgan. Qilichni tuzatgan usta o'z ismini tilla bilan diametri ikki santimetr keladigan doira ichiga shunday yozib qo'yibdi. "Amali Muhammad Yusuf Misriy" [10].

Umuman olganda, XIX-asrda xonlikda qurilish-arxitektura ishlari yuqori bosqichga ko'tarilgan. O'sha davrda Xiva shahrining o'zida 120 madrasa, 63 qorixona bo'lgan. Xiva xonligini Rossiya bosib olganidan keyin ularning soni ikki baravar kamaygan. XX-asr boshida ularning soni 64 bo'lib, 1922-yilga kelganda 54 ga tushib qolgan [2].

Muhammad Rahimxon I o'z atrofidagi mansabdorlarning yaxshi ishlaganini qadrlagan. Ularga muruvvat ko'rgazgan. Shulardan biri Xo'jash mahram bo'lib, xon unga bojxona boshlig'i vazifasini ishongan. Xo'jash mahram saroyda hisob-kitob ishlarini yaxshi olib borgan, xazinaga kiradigan pullarni to'g'ri hisoblab, xonlik xazinasini boyitishga hissa qo'shgan. U qal'aning o'rtasida bir madrasa qurdirib, unda savdo-sotiq va boj-xiroj masalalarini o'qitishni yo'lga qo'yadi. Uning davrida chet mamlakatlardan kelayotgan va chet mamlakatlarga chiqayotgan karvonlardan boj olish qonuniy tusga kirgan. To'langan boj uchun yozilgan yorliqqa muhr

qo'yilgan. Natijada xon xazinasi ancha ko'paydi. Ma'lumki, bojxona ishida imtiyozlar ham bo'lgan. Bunday mollarga davlat boshlig'ining muhri bosilgan. Unga qizil rahnoma-yo'llanma berilgan. Bunday mollar jumlasiga biron davlat podshohiga sovg'a-salomlar kiritilgan bo'lsa, ularga ham imtiyozlar berilib, ana shunday mollar mamlakatga kirsa, ular bepul qal'aga o'tkazilgan [1].

Hukmdor Xo'jash mahramdan boshqa mansabdorlarni ham ish faoliyatiga qarab rag'batlantirgan. Ushbu toifa kishilar xonning tayanchlari bo'lib, poytaxtning arxitektura boyliklarini yuksaltirishda o'z hissalarini qo'shganlar. Bunday kishilar mamlakatning barcha joylarida obodonchilik ishlarini olib borganlar. Eltuzarxonning o'g'li Rahmonberdiy daryoning o'ng qirg'og'idagi Kat qal'asi janubida bozor qurilishini amalga oshirgan va Biybozor qishlog'ini bunyod etgan [1].

Xiva shahrida ma'rifiy-madaniy hayot jonlandi. Munis va Ogahiy kabi tarixnavis va iqtidorli shoirlar etishib chiqdi. Bu ikki buyuk shaxs Xiva tarjima maktabiga ham asos soldilar.

Eltuzarxon davrida Munisga Mirxondning "Ravzat us-safo" asarini forsiydan turkiyga o'girish topshirilgan edi. Biroq, Munis asarning birinchi jildini tarjima qilib, ikkinchi jildni boshlaganda to'satdan vafot etadi.

Munis 1815-yilda Qutlimurod inoqning maslahatiga ko'ra, sakkiz yarim ming baytdan iborat "Munis ul-ushshoq" devonini tuzgan. Uning 146 varaqdan iborat "Savodi ta'lim" nomli ilmiy asari ham bizgacha etib kelgan [11].

Ushbu kitob arab alifbosini soddalashtirib o'rgatish usullarini o'rgatishga mo'ljallanganligi bilan muhim pedagogik ahamiyatga ega. Munisning ishini uning jiyani Muhammadrizo Ogahiy davom ettirib, Munis boshlagan "Firdavs ul-iqbol" asarini yozib tugalladi. O'z navbatida ustoz boshlagan tarjima maktabini davom ettirib, "Ravzat us-safo"ning II va III jildlarini tarjima qildi. Uning bundan boshqa tarjima asarlari ham yigirmaga yaqindir [12].

Tarixnavislik va tarjima sohasida Munis va Ogahiydan tashqari, Xudoyberdi ibn Qo'shmhammad degan shaxs ham katta ishlarni amalga oshirgan. U Munisning ko'rsatmasi bilan 1822-1825-yillarda Sharafiddin Ali Yazdiyning "Zafarnoma" asarining qisqacha tarjimasini amalga oshiradi va Xorazm tarixiga oid "Dili g'aroyib" asarini yozadi [13]. "Dili g'aroyib" da keltirilgan ma'lumotlar Xorazm va Xivaning XVIII-XIX asr birinchi choragidagi ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy ahvolini o'rganishda juda muhimdir.

Pahlavonquli Ravnaq (1725-1806) adabiy muhitga katta ta'sir ko'rsatdi. Munis uning she'rlariga muxammaslar bag'ishlagan. Shoir Roqimning (1742-1815) 6470 misradan iborat devoni bizgacha etib kelgan. Munis boshchiligidagi adabiy muhitda Kiromiy, Hoksor, Ziyrak, Nishotiy, Rojih, Umar Boqiy, Tavfiq, Gulshan va boshqa ko'plab shoirlar yashab ijod qilishgan.

Yangi Xiva adabiy muhitining eng ko'zga ko'ringan birinchi vakillari Munis va Mirza Masihiy bo'lgan. Mirzo Masihiy asli Xivalik emas. U Xivaga Qo'ng'irotdinastiyasining xoni Muhammad Rahimxon I hukmronligi davrida kelgan va Muhammad Amin hukmronligi davrida vafot etgan. Mirzo Masihiy shu darajada mashhur bo'lib ketganki, natijada uning saroydagi faoliyati Qo'qon xoni Amir Umarxon va Buxoro xoni Haydarda hasad uyg'otgan. Xiva shoirlari tarixchilari, tarjimonlaridan Munis, Ogahiy, Komil, Xolis kabi shoirlar Mirzo Masihiyning shogirdlari sanalgan [14].

Albatta o'zi ma'rifatli bo'lgan xon atrofida ma'rifiy muhit yarata oladi. Darvoqe, xonning o'zi "Madrasai Inoqiya"da ta'lim olib, diniy va dunyoviy bilimlarga ega bo'lgan inson edi. U Qur'oni Karimni yod olib "Qoriy qur'on" bo'lgani uchun "Xon oxun" deb e'tirof etilgan. U adabiyotni sevgan, yuqorida nomlari ko'rsatilgan shoirlar bilan mushoira kechalarini tashkil etib, mushoirani Munis boshlab bergan.

Xon saroyida fuzalo va ahli donishlarni yig'ib, ma'nidorlik oqshomi o'tkazishni xush ko'rar, hadislar aytilib, uning tabarruk ma'nilari ustida fikrlar yuritilgan. Ulamolar va umarolar bilan hayotiy masalalar ustida mulohazalar yuritilgan.

Muhammad Rahimxon I Qurbon bayrami oqshomida barcha amiru umaroni, fozil kishilarni, shoir va tarixchilarni saroyga yig'ib, Iyd-Qurbonni nishonlagan. Hayit dasturxoniga turli ovqatlar tortilgan. Meva-chevalar qo'yilgan shundan keyin xon: hazratlari Hayit jomini qo'lga olib, barchani ulug' bayram bilan tabriklagan. Turli mevalardan qilingan sharbatlar

ichilgan. Undan keyin hurmo suvidan qilingan sharbat ichilgan. Keyin navbat kitobxonlikka o'tadi. Ulamolar va fozil kishilar Qur'oni karim, hadis, tahvid, tafsil, fiqhga oid har bir iborani tahlil qilib, ularning ma'nosiga etishga harakat qilishgan [1].

Tabobat san'ati Muhammad Rahimxon I davrida ancha taraqqiy qilgan. Chunki, tabobat ilmi Xorazmda qadimdan boshlab rivojlanib kelayotgan edi. Xonning o'zi ham yaxshi tabib bo'lib, saroy atrofiga xonlikdagi ko'zga ko'ringan tabiblarni yig'ib, ularga homiylik qilar edi.

"Xon o'z saroyida munajjimlarni saqlaydi. Ular bo'lajak voqealarni oldindan ayta oladilar. O'sha vaqtda Xivada tibbiyot boshqa fanlarga nisbatan yaxshi rivojlangan, lekin hali yosh va tajribasiz edi. Kasalliklarni davolashda tabiblar qarama-qarshi xususiyatlardan ko'p foydalanadilar. Masalan: ular issiqlikni muz bilan, sovuqlikni issiqlik bilan, zaiflikni qizdirish yo'li bilan davolashadi. Ularda tabiblik nasldan-naslga o'tadi. Ular juda ko'p shifobaxsh o'simliklarni maxfiy saqlashadi. Chunki, tabiblar o'simliklarning o'nlab dardlarga davo bo'lishini yaxshi bilardilar. Ular, ayniqsa, shifobaxsh giyohlar bilan turli yaralarni davolashda ustasi farangdirlar. Shuning bilan bir qatorda, xivaliklar Osiyoning boshqa davlatlari va Ovrupo shifokorlarining ilm va tajribalariga va kasalliklarni davolashda sehrgarlikka ishonishadi" [15].

"Xivalik o'zbeklar juda sog'lom, kuchli, mehmondo'st (odamlardirlar). Ularning yaxshi ko'rgan taomi palov. Ular bug'doy noni va mastavani xush ko'rishadi. Tuya va ot go'shtini iste'mol qilishmaydi. Shakar va boshqa shirinliklarni juda yoqtirishadi" [15].

Xonlikda o'sha davrda Ja'farxo'ja Hazoraspiy degan mashhur hakim yashab ijod qilgan. U madrasa ta'limini olgan, bilimli kishi bo'lib, Muhammad Rahimxon va Olloqulixonlar davrida mashhur tabib darajasiga ko'tarilgan.

Shuningdek, Junaydullo Hoziq adabiyot, tarix va tibbiyot sohalarida etuk insonlardan bo'lib, shoirlikda ham mashhurlik qozongan.

Muhammad Rahimxon I davrida san'at sohasida ham yuksalish yuz bergan. Xivalik Niyozjon xo'ja degan kishi Buxoroga borib shashmaqom kuylari bilan tanishib qaytadi va Xorazm maqomlarini o'rgatishda ustozlik qilib Mahdumjon qozi, usta Muhammadjon sandiqchi degan shogirdlar etishtiradi. Ular ham maqomchilik bo'yicha qator tanburchi shogirdlar tarbiyalashadi. Muhammadjon sandiqchidan Xo'jash mahramning o'g'li Abdusattor mahram ta'lim oladi. Natijada shashmaqom san'ati tobora rivojlanadi [16].

Muhammad Rahimxon musiqani sevgan va katta sayillarda, kanallarni qazish paytlarida sozanda, xonandalarni taklif qilib, mehnatkashlarga ma'naviy oziq baxsh etgan. Bu davrda dorboz o'yinlari, masxarabozlik, baxshi tinglash to'y-tomoshalarda an'anaga aylangan. Bu ishlarga Muhammad Yusuf mehtar boshchilik qilgan. Baxshilar haqida N.Muravyov shunday yozadi:

"Kuylovchilar ovozlari, tana harakatlari bilan o'zlaridan ilgarigi o'tgan avlodlarning epchilliklarini, qo'rqmasliklarini va g'ayrathamdajasoratlarini ko'rsatishga harakat qilishadilar.. ularning qo'shiqlari ayrim hollarda tun bo'yi davom etadi. Ular baland va xirillagan ovoz bilan kuylashadi" [15]. N.N.Muravyov Xivaga kelayotirgan paytida Xorazmning "Shohsanam qal'asi" ustidan o'tgan va bu ism bilan qiziqib, "Oshiq G'arib" dostonining qisqacha mazmunini yozib olgan. Uning bu xizmati muayyan darajada ilmiy ahamiyatga ega, chunki, dostonning o'sha davrdagi mazmuni bilan hozirgi variantini qiyoslash folklorshunoslik ilmiga ma'lum darajada yangilik bera oladi.

Muhammad Rahimxonning davrida fuqaro osuda hayot kechirib, ilmu fazlga ixlos ko'rguzdi. Uning suhbatlarida dashnom bo'lmas, aksar majlislarda ulamo va fuzalo, zurafo va shuaro bilan hamnashin bo'lib, kitobxonlig', ma'nishunoslik va latifago'ylikdin o'zga ishga mayl qo'yimas erdi [4].

"Muhammad Rahimxon salohiyatli, epchil, jasur, odatdan tashqari pishiq-puxta hukmdor. Shu bilan birga u ma'rifatli, o'z ona tilidan tashqari arabcha, forsha so'zlasha oladi, hatto shu tillarda o'qiydi va yozadi ham. O'z navbatida u munajjimlik va tabobat san'atini ham egallagan. Shaxmat o'ynashni yoqtiradi, bu o'yinni u mukammal o'zlashtirgan" [15].

Muhammad Rahimxon xonlikni boshqarishda asosan o'z inilari Qutlug'murod inoq va Muhammadnazarbeklarga tayangan. Shu bilan birga, vohada birgalikda yashaydigan turkman, qoraqalpoq xalqining obro'li, salohiyatli vakillarini ham nazardan chetda qoldirmagan. Qoraqalpoq bahodirlaridan: Shohniyoziy qoraqalpoq, Davlatnazarbiy, To'lagan yuzboshi,

To‘rabek yuzboshi, Oymirzabiy, Do‘simbiy, Qodirberdibiy, Qulyumribiy, turkman bahodirlaridan: Murod sardor, Suyun bahodir, Qoqa sardor, Mengli Ali sardor kabi shaxslarni u hamisha hurmat qilgan va qaltis paytlarda ularga tayanib, mamlakatni boshqargan [4].

Umuman olganda, 1819-1820-yillarga kelib, mamlakatda ma‘lum darajada barqarorlik vujudga keldi. Natijada, xonlik hududida madaniy-iqtisodiy hayot yangi pog‘onaga ko‘tarildi. Mirzo Masihiy boshchiligidagi adabiy harakatchilik gullab-yashnadi. Ko‘plab qurilish, ta‘mirlash ishlari keng ko‘lamda olib borildi. Xonlikda adabiyot va san‘atning bebaho namunalari yaratildi. Bu sohada iste‘dodli shaxslar o‘z maktablarini shakllantirdi.

Muhammad Rahimxon I davridagi madaniy hayotga razm solganda, asosan, poytaxt shahardagi muhit haqida so‘z yuritiladi. Xonlik hududidagi ko‘chmanchi hayot kechiruvchi boshqa millat vakillari xususida ma‘lumotlar kam. Biroq, bu degani ushbu millat vakillari orasida iqtidorli kishilar yo‘q degan ma‘noni bildirmaydi. Bunga o‘sha davrda yashab o‘tgan qoraqalpoq millatiga mansub Vladimir Karakalpakovning taqdiri misol bo‘la oladi. Qozoq soldatlar uni Peterburgga keltirishgan, bir xonadonga topshirib, uni yuqoridagi nom bilan atashgan. 1813-yilning sentyabrida u Imperator badiiy Akademiyasiga qabul qilinadi va eng yaxshi portret yaratuvchi rassom bo‘lib etishadi [17].

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘uxati:

1. Давлатёр Рахим. Оллоқулихон. - Урганч, “Қувончбек-Машхура” МЧЖ нашриёти. 2018. – 28-б; 101-б; 211-б; 95-б.
2. Худойберганов К. Нуруллабой мажмуаси. – Урганч: “Қувончбек-Машхура” МЧЖ нашриёти, 2018. –11-б; 94-98-б; 31-б.
3. Рахманова Ю.М. Хива шахрининг XVI-XX-асрнинг бошларидаги ижтимоий-сиёсий ҳаёти: анъана ва ўзгаришлар. – Тарих фанлари номзоди дисс. - Тошкент, 2009. 145 б.
4. Шермухаммад Мунис, Мухаммадризо Огахий. “Фирдавс ул-иқбол”. Бахтлар боғи. Энг қадимги даврдан 1825 йилгача бўлган Хоразм тарихи. Нашрга тайёрловчилар: Нусратилло Жумахўжа, Сафарбой Рўзимбоев. Масъул муҳаррир Нусратилло Жумахўжа. – Тошкент: “Ўқитувчи”: 2010. – 505-б; 485-б; 610-б; 605-б.
5. Иванин М.И. Хива и река Аму-дарья. Санкт-Петербург, 1879. – С.35.
6. Худойберганов К. Хива дунёдаги энг кўхна қалъа. –Т.: 2012. – 200-201-б; 100-101-б.
7. История Узбекистана (XVI - первая половина XIX в.) –Т.: “Фан”, 2012. – С.362.
8. Содикова Н. Ўғирланган миллий бойликларимиз. “Фан ва турмуш” журнали. 1991. № 9. – 20-б.
9. Хива “Ичан-Қалъа” давлат музей кўрикхонаси фонди. КП № 4467 фотоси.
10. Хива “Ичан-Қалъа” давлат музей кўрикхонаси фонди. КП № 4468 фотоси.
11. Ўзбек адабиёти тарихи, IV том. –Т.: Фан, 1978. – 385-б.
12. Огахий асарларининг тавсифи. (тузувчи: Ф.Ғанихўжаев) –Т.: 1986. – 33-57-б.
13. Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. –Т.: “Ўқитувчи”, 1994. – 333-б.
14. Холлиева Г. Ўзбек мумтоз адабиёти рус адабиётшунослигида. –Т.: 2011. 104-105-б.
15. Муравьёв Н.Н. Путешествие в Туркмению и Хиву в 1819 и 1820 гг. гвардейского Генерального штаба капитана Николая Муравьева, посланного сию страну для переговоров. – М., 1819-1820.Т. 1-2; – С.138-139; С.122; С.53-55.
16. Мулла Бекжон Раҳмон ўғли, Муҳаммад Юсуф Девонзода. Хоразм мусиқий тарих-часи. –Т.: “Ёзувчи”. 1998. – 9-б.
17. Нурмухамедов М. Рус-қорақалпоқ маданий алоқалари тарихидан. // Адабиёт ва мафкура. –Т.: “Адабиёт ва санъат”, 1977.-142-б.